

УДК 282 (47+57)

Е. В. Бистрицька,

доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ У 1939 – 1948 РР.

У статті аналізуються окремі аспекти політики радянської влади щодо Католицької церкви на території СРСР та її вплив на становище католиків у країнах Східної Європи.

Ключові слова: Католицька церква, Греко-католицька церква, Святий Престол, Московський патріархат.

Эволюция политики советской власти относительно римо-католической и греко-католической церквей в 1939 – 1948 гг.

В статье анализируются отдельные аспекты политики советской власти относительно Католической церкви на территории СССР и ее влияние на положение католиков в странах Восточной Европы.

Ключевые слова: Католическая церковь, Греко-католическая церковь, Святой Престол, Московский патриархат.

Evolution of policy of soviet power in relation to Rome-catholic and Greco-catholic churches in 1939 – 1948

In the article the separate aspects of policy of soviet power are analyzed in relation to the Catholic church on territories of the USSR and its influence on position of Catholics in the countries of Eastern Europe.

Keywords: Catholic Church, Greek-Catholic Church, Holy See, Moscow patriarchy.

Становище Католицької церкви в Радянському Союзі сповнене драматичних сторінок, які потребують вивчення з метою з'ясування глибинних причин протистояння між державою і церквою. Історія боротьби радянської влади з католиками латинського і східного обрядів відзначалася безпрецедентною жорстокістю й напередодні Другої світової війни призвела до припинення діяльності Римо-католицької (РКЦ) і Греко-католицької (ГКЦ) церков в СРСР. У 1939 р. в країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві та Ленінграді¹.

¹ Щодо Російської православної церкви, то її діяльність була значно обме-

Відтак відносини між СРСР і Святим Престолом перемістилися у сферу ідеологічного протистояння.

Боротьба з католиками була продовжена у 1939 р., коли, згідно з секретними протоколами Пакту Молотова – Ріббентропа (1939 р.) СРСР зайняв Західну Україну і Західну Білорусію, а наступного року – Північну Буковину, Латвію, Литву, Естонію. Їхнє переслідування не припинялося під час війни й піку гостроти досягло у повоєнний час.

Українська і зарубіжна історіографії значну увагу приділяють різним аспектам діяльності Римо-католицької і Греко-католицької церков, зокрема репресивному характеру політики радянської влади щодо цих інституцій. Ґрунтовність досліджень Б. Боцюрківа, В. Пашенка, Н. Рубльової, П. Яроцького та ряду інших українських дослідників визначає їх джерельна база. Сучасну російську історіографію з проблем взаємин Римо-католицької церкви та радянських органів влади репрезентують О. Ліценбергер, І. Осипова, М. Шкаровський та ін.

У пропонованій статті авторка розглядає політику радянської влади щодо Католицької церкви в контексті протистояння СРСР з Апостольським Престолом, загострення якого припало на завершальний період Другої світової війни й пов'язувалося з проблемою післявоєнного устрою світу. Доведено, що зміцнення структур Московського патріархату (МП) було складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, в якому СРСР повинен був зайняти позиції лідера. На цьому шляху Російська православна церква (РПЦ) використовувалась як інструмент міжнародної політики, а ліквідація католицьких інституцій як один із засобів її зміцнення.

У статті використані документи Державного архіву Російської Федерації, частина яких вперше вводиться до наукового обігу, праці українських та російських науковців.

Поворотним моментом в історії державно-церковних відносин у СРСР став початок Другої світової війни. Пріоритетним завданням уряду залишалася побудова безрелігійного суспільства. Вже 29 жовтня 1939 р. на колишній польській території був введений у дію закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що передбачало націоналізацію церковної власності, світську форму навчання, оподаткування духовенства, ліквідацію релігійних партій і церковних громадських об'єднань, церковних друкарень, видань тощо.

Документи кінця 1939 р. засвідчують, що радянське керівництво визнавало значний вплив церкви у західних регіонах і прийняло рішення прово-

жена. В Російській Федерації у 25 областях не було жодного діючого храму, у 20 областях залишилося від одного до п'яти храмів. В шести областях України – Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій – були закриті усі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях.

дити більш помірковану політику у сфері релігійних відносин. Для цього передбачалося використати повністю контрольований Московський патріархат, підпорядкувавши духовенство автокефальної Православної церкви в Польщі і протиставивши його римо-католицьким і греко-католицьким громадам. Над інституціями Католицької церкви був встановлений контроль НКВС, що передбачало з'ясування форм і методів їх ліквідації. Широке застосування ці методи роботи отримали після Другої світової війни.

Зарубіжні історики вважають, що, відмовившись від відкритої антицерковної кампанії на окупованих територіях, органи радянської влади значно зменшили масштаби репресивних акцій. У формуванні даного напрямку політики було враховано три моменти: присутність армії Вермахту на новостворених кордонах; дискримінаційна політика польського уряду щодо православних і греко-католиків, яка викликала рішучу протидію віруючих і водночас сприяла зростанню симпатій до СРСР; можливість використати підконтрольну РПЦ для асиміляції в її структурах православного духовенства і віруючих [1, с. 123–124; 2, с. 41; 3, с. 103–105; 4, с. 98–100].

Розрахунок виявився точним. Більшість православного духовенства визнала патронат МП. Тих священників, які намагалися відстояти принципи автокефалії Православної церкви, депортували до Сибіру. Всього, за даними науковців, до 22 червня 1941 р. на колишній польській території було арештовано 53 священників: 10 пізніше звільнили, 37 зникли безвісти і 6 померли або були розстріляні. З 15 архієреїв усі погодилися визнати керівництво РПЦ [1, с. 125].

Деяко інша ситуація склалася навколо Римо-католицької і Греко-католицької церков. З серпня 1939 р. до 22 червня 1941 р. з окупованих Червоною Армією Східної Польщі і Прибалтики були депортовані сотні тисяч українців–“латинників”, білорусів, поляків, литовців, латишів, які сповідували католицизм. Восени 1939 р. у табори Козельська, Старобельська і Осташкова разом з польськими офіцерами було вивезено 38 священників (серед них троє лютеран, двоє православних і один рабин). Наприкінці року їх відправили в московські тюрми, а в квітні – травні 1941 р. розстріляли, окрім двох. Більшість католицьких священників була розстріляна на місці або депортована у Казахстан, Сибір, на Колиму і Комі АРСР [5, с. XLIX].

Справжню війну нова влада розгорнула проти греко-католиків та їх митрополита А. Шептицького, упереджене ставлення до якого сформувався ще за часів Російської імперії. Через три місяці після приєднання Західної України, 22 грудня 1939 р., нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав спеціальну директиву “Про активізацію оперативної роботи щодо церковників і сектантів у західних областях України”. Кількість убитих і депортованих досі залишається нез'ясованою, але йдеться про тисячі жертв [5, с. 940].

Після нападу нацистської Німеччини у червні 1941 р. на Радянський Союз деякі католицькі священники були звільнені, що було пов'язано з пошуками союзників на Заході. Зокрема, був укладений договір між Польським урядом у вигнанні та радянським (договір Сікорського – Майського від 30 липня 1941 р.) про формування на території СРСР Війська Польського під командуванням генерала В. Андерса. Серед амністованих поляків були священники. Для створення структури військового пастирства до Середньої Азії прибув польський військовий єпископ Ю. Гавлін. Після політичних ускладнень генерал В. Андерс вивів у 1942 р. свою армію з СРСР через Іран на Близький Схід.

У Армії Людовій, яка формувалася у 1943 р. і воювала разом з Червоною Армією на німецько-радянському фронті, також був створений інститут капеланства. Завдяки цьому було звільнено ще ряд священників [5, с. XLIX].

Просування радянських військ територією України, Білорусії, Прибалтики у країни Західної Європи, де значна частина населення сповідувала католицизм, ставило перед дипломатичним корпусом СРСР завдання досягнення компромісу з Ватиканом на міждержавному рівні. Відповідно керівники США та Великобританії підтримували встановлення прямих контактів між Москвою і Святим Престолом, оскільки останній, опікуючись проблемами збереження релігійних свобод у СРСР та інших країнах, проявляв значну активність у з'ясуванні питань післявоєнного облаштування Європи. Деякі документи вказують на наміри Й. Сталіна встановити контакти з Ватиканом під час Другої світової війни [6, с. 326 – 327].

Напередодні вступу Червоної Армії на територію Польщі, Й. Сталін публічно озвучив своє ставлення до Римо-католицької церкви. 28 квітня і 4 травня 1944 р. Й. Сталін і В. Молотов провели двогодинні бесіди з американським католицьким священником Станіславом Орлеманським. Мова йшла про повоєнне облаштування Польщі, її території, радянсько-польських відносинах, підкреслювалась важливість збереження прав віруючих. Серед іншого Й. Сталін заявив, що вважає можливим “співпрацю зі Святим Отцем папою Пієм XII у справі боротьби проти насильства і переслідування католицької церкви”. Пояснюючи зміну курсу радянської влади щодо РПЦ, який став відчутно помітним з 1943р., Й. Сталін звернув увагу на її толерантне ставлення до радянської влади. Таким чином, ставало зрозумілим очікування радянського керівництва від Костелу в Польщі [7, с. 504, 505].

Загалом відмова від репресій була важливою складовою політики Кремля щодо церкви у 1944 р. й закріплювалася таємними постановами Держкомітету оборони (ДКО). Зокрема, постанова ДКО № 6282с від 31 серпня 1944 р. забороняла радянському командуванню на території Польщі “перешкоджати виконанню релігійних обрядів і руйнування

молитовних храмів”. Аналогічні постанови ДКО приймав у зв’язку з перенесенням лінії фронту на територію інших країн Європи [7, с. 504].

Публічні демонстрації Й. Сталіна, як вважають науковці, були важливим посилом для керівництва компартій країн Східної Європи. У наступні роки нова влада Польщі сприяла Костелу в організації церковного життя. Державна підтримка на відновлення храмів впродовж 1945 – 1949 рр. склала понад 500 млн злотих [8, арк. 178].

Одночасно радянськими і польськими (Міністерство державної адміністрації і Міністерство державної безпеки) службами відстежувалися зв’язки представників Католицької церкви з урядом в еміграції, загонами Армії Крайової (АК) і Народових сил збройних. В липні 1945 р. у тюрмах і таборах перебували 25 047 поляків, серед них і капелани. Необхідно врахувати, що ще 9185 членів АК на той час знаходилися у перевірочно-фільтраційних таборах НКВС і 1287 осіб – у фронтових таборах і тюрмах [9, с. 132]. Таким чином, кількість репресованих повинна була зрости.

До відповідальності були притягнуті не тільки учасники АК. У 1944 р. арешти служителей культу, які допомагали аквіцям і переховували нелегалів, розповсюджували підпільну літературу, відбулися у Любліні [10, с. 81 – 82]. У Львові була звинувачена в сприянні АК велика група католицьких монастирських священників на чолі з о. Людвігом Северином з костелу св. Юзефи монастиря єзуїтів. Під час слідства були з’ясовані імена священників з інших двох монастирів єзуїтів, костелів бернардинців і кармелітів. Під їхні звинувачення була підведена політична основа: здійснення розвідувальної роботи на користь Ватикану та інших країн; вірність ідеям Ватикану та католицької Польщі; вороже ставлення до Радянського Союзу, антирадянська проповідницька діяльність; активна участь у роботі польської націоналістичної організації АК в період німецької окупації [9, 132 – 134]. Підпільні організації АК були виявлені також у інших містах Західної України.

Прагматична мета поширення свого впливу на території європейських держав, де в результаті успішних військових дій Червоної Армії підтримувалися прокомуністичні уряди, сприяла активізації боротьби кремлівського керівництва з Ватиканом. 15 березня 1945 р. на стіл Й. Сталіну ліг документ з поміткою “надзвичайно таємно”, в якому було виділено 5 головних блоків, спрямованих на підрич прагнення Ватикану до “світового панування”. Роль “православного Ватикану” повинен був перебрати на себе Московський патріархат. Для цього були заплановані широкомасштабні заходи зміцнення його міжнародного впливу:

1. Заходи щодо відриву парафій греко-католицької (уніатської) церкви в СРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної церкви. Тут зазначалося 5 пунктів, серед яких – створення ініціативної групи, “яка повинна буде декларативно заявити про

розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу у православ'я”.

2. Використання старокатолицьких груп, їх опозиції Ватикану та інші заходи щодо боротьби з римо-католиками у західних республіках СРСР. Рекомендувалося організувати православні братства у Ризі, Вільнюсі, Гродно, Луцьку, Львові та Чернівцях, надавши їм право на ведення місіонерської і добродійної діяльності з метою зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму.

3. Заходи щодо зміцнення впливу Російської православної церкви за кордоном. Цей блок містив 9 пунктів, 5 з яких передбачали розширення меж юрисдикції МП. Зокрема, за рахунок “ліквідації автокефалії Польської православної церкви і приєднання її в цілому до Московського патріархату” та планів “оформити приєднання” Мукачівсько-Пряшівської єпархії за згодою Синоду Сербської православної церкви.

4. Заходи щодо організації *всесвітньої конференції християнських церков*. Конференція християнських (некатолицьких) церков у Москві планувалася “з метою протиставлення претензіям Ватикану на керівне світове значення”. До участі в ній передбачалося залучити православні церкви – Російську, Сербську, Грузинську, Константинопольську, Александрійську, Антіохійську, Єрусалимську, Болгарську, Румунську, Грецьку, Фінляндську; неправославні церкви – старообрядців австрійського спрямування у СРСР і Румунії; старообрядців-безпопівців у СРСР і Америці; Коптську церкву в Єгипті та Ефіопії; Вірмено-григоріанську у СРСР, країнах Близького Сходу, Балканах, Франції, Америці; Англійську церкву у Великобританії, Америці, Канаді; протестантську і Методистську церкви у США, Англії, Фінляндії, СРСР. При встановленні зв'язків з РПЦ планувалася участь у конференції делегатів від “старокатолицької” церкви (Франція, США, СРСР), всесвітнього союзу баптистів (США, Англія) та євангелістів (Америка і СРСР).

Усі заплановані доповіді мали політичний характер і спрямовувались на звинувачення Апостольського Престолу у “фашистській і антидемократичній лінії у довоєнні роки”, “сприянні гітлеризму” в роки війни, “втручання у справу післявоєнного облаштування світу”. Наслідком всесвітньої конференції повинна була стати “ізоляція Ватикану і зниження авторитету Папи”.

На підготовку всесвітньої конференції відводилося п'ять – шість місяців.

Останній, п'ятий блок під назвою “*Інші заходи*” передбачав вирішення організаційних, кадрових і майнових питань зміцнення РПЦ. Вони ставилися у пряму залежність від прийняття урядом попередніх пунктів цієї програми [6, 332 – 336].

Навесні 1946 р. більшість узятих на облік греко-католицьких священників підписали заяву про приєднання до “ініціативної групи”. 8 – 10 березня Львівський собор прийняв рішення про возз'єднання з

Православною церквою і анулював рішення Берестейської унії 1596 р. Згідно з документами акція відбувалася під контролем вищих керівників держави – Й. Сталіна і України – М. Хрущова (перший секретар Компартії України) за безпосередньої участі органів держбезпеки.

Львівський собор став початком відкритої боротьби з Ватиканом. 14 лютого 1947 р. Г. Карпов надіслав на затвердження нову програму, яка передбачала: “а) остаточно ліквідувати уніатську церкву в СРСР; б) підготувати проведення аналогічних заходів у деяких країнах за кордоном (наприклад, у Чехословаччині, Югославії); в) створити альянс християнських церков у вигляді міжнародного руху на чолі з Російською православною церквою для боротьби з Ватиканом, запросивши до участі у ньому всі інші віросповідання” [2, с. 184].

На виконання цього рішення за відпрацьованою схемою 1946 р. була ліквідована Ужгородська унія (1949 р.). У такий самий спосіб відбувалася ліквідація уніатських парафій у всіх країнах “народної демократії”. У 1948 р. припинила своє існування Румунська греко-католицька церква: 700 священників погодились перейти у православ'я [11, с. 65]. У 1950 р. Греко-католицька церква у Словаччині була оголошена поза законом. Лише невелика частина греко-католицьких парафій продовжувала діяти у Болгарії, Угорщині, Югославії, Польщі. Ці заходи значно зміцнили становище православних церков. Захищені підтримкою національних урядів вони впевнено конкурували з Римо-католицькою церквою.

Методи боротьби з Римо-католицькою церквою також спочатку відпрацьовувалися в СРСР і були спрямовані на підризування церкви з середини. Впродовж 1944 – 1945 рр. Рада з релігійних культів зосередилася на “вивченні питання про можливість створити з вищого керівництва групу, яка могла б не тільки декларативно заявити про свою підтримку радянської влади і готовність співпрацювати з нею, а й розірвати відносини з Ватиканом, ставши на шлях створення автокефальної католицької церкви в СРСР” [12, арк. 129]. Уповноважені Ради придивлялися до архієпископа Ризького Спрінговича, який на відміну від інших зайняв більш помірковану позицію, оприлюднивши звернення до католиків – учасників національного руху опору, повернутися до мирної праці.

Але вже наприкінці 1945 р. у доповідній записці на ім'я В. Молотова голова Ради у справах релігійних культів І. Полянський доповідав про неможливість створення такої групи серед керівників Римо-католицької церкви. Зіткнувшись з ієрархічно жорсткою структурою церковної організації, І. Полянський вважав також неможливим створення “релігійного католицького центру, оскільки це пов'язано з отриманням обов'язкової санкції папи римського”. Не припиняючи роботи зі створення групи, спрямованої “на розкол католиків зсередини”, Рада рекомендувала зберегти існуюче становище Римо-католицької церкви в СРСР [12, арк. 130].

1 лютого 1947 р. Рада у справах РПЦ і Рада з релігійних культів направили у ЦК ВКП(б) спільну доповідню, у якій відзначали деякі труднощі у роботі, оскільки традиційні методи боротьби з католицизмом, “не виправдані логічно і політично”, лише посилили опір населення. Керівники від релігії пропонували інший план: “Католицька церква за умови очищення її від елементів, які диктують пряме втручання у політичну боротьбу і встановлення теократії, звільнена від централізму і поділена на національні (“автокефальні”) церкви... могла б бути терпимою” [3, с. 300]. Рада зосередилась над контролем діяльності католицьких громад з метою забезпечення їх лояльного ставлення до радянської влади.

Документи вказують на те, що план створення “автокефальних католицьких церков” існував для країн “народної демократії”. У листопаді 1946 р. Г. Карпов (голова Ради у справах РПЦ) і І. Полянський, приймаючи міністра юстиції Польщі, обговорювали зокрема питання “про створення Польської національної народної католицької церкви з центром у Кракові” [13, арк. 41]. Оскільки, як зазначалося, створення автокефальної католицької церкви навіть в СРСР виявилось справою нереальною, у 1946 – 1947 рр. радянська сторона виявляла зацікавленість у підтримці діяльності Польського національного католицького костелу (ПНКК), незалежного від Ватикану [14, арк. 194 – 195]. Наміри московських керівників і польського уряду протиставити ПНКК Римокатолицькій церкві зазнали краху з причин ігнорування цієї інституції віруючими.

Методи боротьби з Римокатолицькою церквою у кожній країні Східної Європи визначалися з урахуванням релігійних традицій народу. У 1946 р. завершилася реорганізація Римокатолицької церкви у Німеччині. Враховуючи незначну кількість у країні російських православних громад, вплив на церковні організації Німеччини здійснювався через “керівні центри протестантських і сектантських об’єднань у СРСР” [15, арк. 183 – 186].

У Чехословаччині, де Римокатолицька церква займала домінуюче становище, був взятий курс на зміцнення Православної церкви шляхом об’єднання чеських, словацьких і російських громад, приєднання громад Чеської національної церкви та громад греко-католиків. Очевидно, що це була рекомендація Кремля, оскільки Рада у справах РПЦ вважала, що “Московський патріархат повинен надавати *особливу* допомогу Православній Церкві у Чехословаччині і зміцнювати її вплив” [16, арк. 24].

Відновлення міжнародних зв’язків РПЦ та штучне зміцнення православних громад і підпорядкування їх МП дозволило розпочати підготовку до Вселенського собору, як важливого етапу скликання всесвітньої конференції християнських церков. На Вселенському соборі планувалося затвердити вселенський чин Московського патріарха. В силу протидії цим планам східних патріархів, Ватикану, Всесвітньої

Ради церков та політичних сил за підтримки радянського уряду у 1948 р. в Москві вдалося провести Нараду глав православних церков з нагоди святкування 500-ліття автокефалії РПЦ. Але навіть досягнення скромніших результатів – забезпечення лідерства РПЦ серед православних церков Східної Європи дало змогу радянському керівництву вирішувати складні міжнародні завдання, перетворивши церкву на важливий інструмент зовнішньополітичної діяльності.

Таким чином, політика радянської влади щодо РКЦ і ГКЦ з різним ступенем динаміки у 1939 – 1948 рр. була спрямована на ліквідацію цих інституцій. Їх підпорядкування Ватикану розглядалося як пряма загроза диктатурі комуністичної ідеології. Поширення сфери радянського впливу на країни Східної Європи дозволило локалізувати діяльність РКЦ і ліквідувати греко-католицькі громади не тільки в СРСР, але й країнах “народної демократії”. Боротьба з католицизмом набула системного характеру й відбувалася на тлі масштабного плану перетворення МП на центр вселенського православ'я. Застосовувалися методи прямих репресій проти духовенства і віруючих, а також специфічні методи – створення “ініціативних груп”, на які спецслужби покладали завдання декларативних заяв про розірвання канонічних зв'язків з Апостольським Престолом. Одночасно проводилися заходи зміцнення православних громад і їх підпорядкування МП.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеев В., Ставру Ф. Русская православная церковь на оккупированной немцами территории / В. Алексеев., Ф. Ставру // Русское возрождение: Независимый русский православный национальный орган / Гл. ред. С. С. Оболенский; ред.: проф. В. И. Алексеев (США), проф. Р. В. Плетнев. – Нью-Йорк; Москва; Париж, 1980. – № 12. – 192 с.
2. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. Истории РАН, 2001. – 213 с.
3. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 гг. / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 399 с.
4. Fletcher W. A Study in Survival: the Church in Russia, 1927 – 1943. / W. Fletcher. – New York, 1965. – 125 p.
5. Книга памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР / авт.- сост. О. Б. Чаплицкий, И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 2000. – 832 с.
6. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 418 с.
7. Волокитина Т. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века: Очерки истории.

/ Т. Волокитина, Г. Мурашко, А. Носкова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 807 с.

8. Державний архів Російської Федерації (далі – ГАРФ). – ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 3. – Д. 33.

9. Осипова И. И. “В язвах своих сокрой меня...” / И. И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 1996. – 240 с.

10. Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944 – 1945. – М.; Новосибирск, 2001. –

11. Рар Г. Плененная церковь. Почерк развития взаимоотношений между церковью и властью СССР / Г. Рар. (А. Ветров). – Франкфурт-на-Майне; Посев: [б.и.], 1954. – 113 с.

12. ГА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 3. – Д. 10.

13. ГА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 10.

14. ГА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 3. – Д. 78.

15. ГА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Д. 80.

16. ГА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Д. 18.